

DE ARMOEDE IN DE ZANDSTREKEN VAN WESTELIJK STAATS-BRABANT EN DE NOORDANTWERPSE KAMPEN TEN TIJDE VAN HET ANCIEN REGIME.

Achtergronden en oorzaken

1. Inleiding

Bij raadpleging van zowel de algemene als de regionale literatuur treft ons een leemte, wanneer het gaat om de systematische beschrijving van het fenomeen van de armoede in het westen van voormalig Staats-Brabant. ¹⁾ Voor de Zuidelijke Nederlanden geldt een dergelijke conclusie. ²⁾ Wel wijzen schrijvers telkenmale op de relatie tussen het voorkomen van armoede enerzijds en de sociaal-economische structuur van de maatschappij anderzijds. ³⁾ Bovenstaande deed ons besluiten aan de hand van de bestaande literatuur de sociale en economische omstandigheden in West-Brabant stelselmatig te onderzoeken om aldus de oorzaken en achtergronden van armoede en armenzorg in deze streek op het spoor te komen.

Laten we het geografische kader van ons onderwerp vaststellen. Het westelijk deel van Noord-Brabant is op te splitsen in twee delen: ten eerste een kleigebied, dat zich ruwweg uitstrekt ten noorden van de lijn Bergen op Zoom - Steenbergen - Roosendaal - Oud-Gastel - Oudenbosch en Terheijden; vervolgens een meer zandige streek ten zuiden van deze lijn. ⁴⁾ We beperken ons tot laatstgenoemd gebied. Wat de oost-westgrens betreft bakent de Oosterschelde aan de ene kant en de lijn Oosterhout - Breda - Turnhout aan de andere zijde ons gebied af. Aangaande de Zuidelijke Nederlanden laten we ons licht slechts schijnen over een gedeelte van het voormalige Oostenrijkse Brabant, namelijk het gebied dat ruwweg genomen samenvalt met de tegenwoordige Belgische provincie Antwerpen. ⁵⁾ Komen we tot de chronologische afbakening. Het begin van de Franse tijd vormt het eindpunt, in feite slechts een politieke breuk vormend met de voorafgaande tijd. ⁶⁾ Het zwaartepunt valt hierbij op de achttiende eeuw omdat algemeen aangenomen wordt, dat de armoede in dit tijdsbestek en met name gedurende de tweede helft van deze eeuw sterk toenam. ⁷⁾

2. Het boerenbedrijf

a. Algemene kenmerken van de zandstreek

Klep behandelt in zijn boek "Groeidynamiek en stagnatie in een agrarisch

Typisch arbeidershuisje uit de 19de eeuw uit de omgeving van Roosendaal
(opname S.v. H. november 1985).

grensgebied” de Baronie van Breda en de Noordantwerpse Kempen als een economische eenheid.⁸⁾ Een eerste gemeenschappelijk kenmerk van beide streken was de rurale economie. In de Baronie werkte vóór 1880 wel zeventig à tachtig procent van de gezinshoofden in de agrarische sector. Een overwegend agrarische structuur bestond overigens destijds in vrijwel geheel Europa.⁹⁾ Een tweede gemeenschappelijke factor van betekenis werd gevormd door de perifere ligging ten opzichte van belangrijke handelscentra: voor westelijk Staats-Brabant gold dat de ligging ten opzichte van Holland en Zeeland en voor de Noordantwerpse Kempen de situering ten aanzien van Vlaanderen en een stad als Antwerpen.¹⁰⁾ Desondanks valt voor de zandstreken niet te ontkennen, dat zij handelsbetrekkingen met elders onderhielden en dat zij beslist geen zelfgenoegzame boerenhuishouding hadden, afgesloten van elk marktverkeer. Roessingh spreekt van een ”overdreven beeld” wanneer geopperd wordt, dat de zandgronden in het oosten en zuiden van ons land een nagenoeg autarkische boerenmaatschappij hebben gekend.¹¹⁾ De situatie in de dorpen aan de noordrand van de Baronie bevestigt deze visie. Zij kenden een gunstige ligging, omdat de beschikten over noordwaarts stromende riviertjes, die in staat stelden tot een handelsverbinding met Holland en Zeeland.¹²⁾ Mede door de aanwezigheid van de Vliet kon bijvoorbeeld Roosendaal uitgroeien tot een agrarisch handelscentrum.

b. De produktie op de zandgronden

Vóór 1800 had Europa niet alleen een overwegend agrarische economie, maar ook een akkerbouwbedrijf dat meestal specifiek gericht was op de graanbouw.¹³⁾ De zware concentratie op de graanbouw bleef voor het Baronie-Kempengebied tot ver in de negentiende eeuw bestaan.¹⁴⁾ Slicher van Bath wijst erop, dat deze situatie geenszins van gevaar ontbloot was: ”De grondslagen van de Europese maatschappij rustten op een nauwe, soms griezelig wankele basis”.¹⁵⁾ De voortdurende graanbouw zonder braakjaar maakte een zware bemesting noodzakelijk. En het was juist deze zware bemesting of, liever gezegd, de voortdurende strijd om hierover te kunnen beschikken, die de boeren telkens weer parten speelde.¹⁶⁾ Wegens het chronische gebrek aan hooi- en weilanden, kon de veestapel nauwelijks uitgebreid worden. Het resultaat was, dat de mestproduktie vrijwel constant op een laag niveau bleef, waardoor de agrarische productie evenmin grote vormen kon aannemen. De hoeveelheid graan die elk jaar, na aftrek van het benodigde zaaizaad en de voedselvoorraad voor de bedrijfsgenoten, overbleef om aan het vee te voederen, was dus permanent aan de lage kant. Op deze manier bleek het weer onmogelijk de veestapel te vergroten en was de kring gesloten.¹⁷⁾

Naast de beperkte eigen veestapel, was nog een andere factor van belang

wanneer het ging om de minimale mestproductie: de runderpest. Met name gedurende de achttiende eeuw sloeg zij telkenmale genadeloos toe.¹⁸⁾ Het enige beschikbare middel om het euvel te bestrijden was het onmiddellijk aflachten van besmette en verdachte dieren. Gezien het feit dat een dergelijke rigoureuze ingreep grote financiële consequenties met zich meebracht, namen slechts weinig boeren op eigen initiatief de gedurfde stap. Bovendien werden in de Republiek van overheidswege onvoldoende dwangmiddelen ontwikkeld om de ziekte effectief terug te dringen. Het is dan ook geenszins verwonderlijk, dat Dewez tot de conclusie komt, dat "de steeds maar aanhoudende runderpest voor verschillende streken in ons land DE ramp van de achttiende eeuw is geweest."¹⁹⁾ Onlangs toonde Vercammen voor Essen en Kalmthout aan, dat krachtadig optreden van de overheid in Brussel wel de uitroeiing van de runderpest wist te bewerkstelligen.²⁰⁾ De conclusie mag dan ook luiden, dat de aanwezigheid van een sterker centraal bewind in de Zuidelijke Nederlanden gunstige effecten had, ondanks de vaak felle weerstanden. In de Noordelijke Nederlanden daarentegen betaalden de boeren een zware tol voor het niet hoeven opvolgen van opgelegde regeringsmaatregelen.

In het bovenstaande bleek, dat de dierlijke mestproductie erg labiel en in vele gevallen ontoereikend was. Niettemin poogden de boeren op de zandgronden anderszins de mestproductie te vergroten.

Vrijwel overal paste men op het boerenbedrijf het systeem van de plaggenbemesting toe. Het meest wezenlijke punt was, dat de plaggen humusrijk waren, waardoor het vochthoudend vermogen en de structuur van de bodem verbeterd werden. De bemesting met plaggen betekende een verrijking van het bouwland met voedende bestanddelen, afkomstig van "buiten" het bedrijf. De voortdurende graanbouw zonder braakjaar, de zogenaamde "eeuwige roggebouw", was slechts mogelijk door een zware plaggenbemesting.²¹⁾

Reeds eerder constateerden we, dat van een onwrikbaar landbouwsysteem geen sprake was. Bij voortduring voltrokken zich veranderingen. Zo werd de monotonie van de graanteelt langzamerhand doorbroken. Een eerste aanzet tot een vruchtwisselbouwsysteem was de toepassing van zogenaamde nateelten. Zodra de eigenlijke oogst van de velden verwijderd was, werden in het stoppelveld met name spurrie, voederknollen en klaver ingezaaid als veegewas en groenbemesting. Vervolgens had een ontwikkeling plaats waarbij de nateelten werden opgenomen in het eigenlijke bouwplan. Van de aldus ontstane vruchtwisselbouw dient onmiddellijk opgemerkt te worden, dat de granen (vooral de rogge) een allesbeheersende positie bleven innemen in

het totale productiepakket. In de Antwerpse Kempen was zulks het geval tot diep in de negentiende eeuw.²²⁾

Ondanks alle inspanningen waren de boeren niet bij machte hun productieniveau definitief op een hoger plan te brengen. VandenBroeke is de mening toegedaan, dat "nergens een "plafond" van 20-25 hl. per ha. duurzaam kon worden doorbroken. De enige verbetering die er met vrij grote precisie valt aan te wijzen betreft de grotere regelmaat in de bevoorrading en het uitschakelen van extreem slechte oogsten."²³⁾ We hoeven er niet aan te twijfelen of de mestvoorziening was en bleef de zwakke schakel van het boerenbedrijf op de zandgronden.

c. Bedrijfs grootte en oogstopbrengsten

Noordegraaf is van opvatting, dat in delen van Noord-Brabant de situatie van de gemengde bedrijven het meest beantwoordde aan het beeld van een boerenhuishouding die praktisch was afgesloten van het marktverkeer in agrarische produkten.²⁴⁾ Dit vraagt om een verklaring. De geringe speelruimte op het boerenbedrijf om voor de markt tot een hogere landbouwproductie te komen, was niet slechts te wijten aan het gebrek aan mest, maar evenzeer aan de geringe opbrengst per oppervlakte-eenheid en aan de geringe bedrijfsomvang. De grond was in de zandgebieden namelijk erg versnipperd.²⁵⁾

Laten we eerst de kleinschaligheid van de bedrijven onder de loupe nemen aan de hand van twee verschillend gesitueerde Baroniedorpen. In Princenhage, in het noorden van de streek gelegen, overheerste het kleinbedrijf met een gemiddelde grootte van minder dan vier ha. Het totale areaal van deze mini-ondernemingen besloeg nog geen twintig procent van alle cultuurgrond in deze plaats. Was het beschikbare areaal reeds beperkt van omvang, het effectieve bouwoppervlak bestreek hiervan slechts een fractie (ongeveer een ha per bedrijf). In het zuidelijker gelegen Rijsbergen was de situatie niet veel anders. Bijna de helft van de boerenbevolking bebouwde een lapje grond van minder dan een ha. Ook in Rijsbergen bezat de groep keuterboeren nog geen vijfde deel van de cultuurgrond.²⁶⁾

De verhouding tussen de hoeveelheid zaaizaad en de oogstopbrengst was eveneens een factor van betekenis in de strijd om het bestaan. Slicher van Bath neemt aan, dat in Nederland (vooral gebaseerd op gegevens uit Holland en Friesland) en België (voornamelijk uitgaande van de oogstfactoren in Vlaanderen) de gemiddelde opbrengst sinds 1750 meer dan negen maal zoveel bedroeg als de hoeveelheid zaaizaad.²⁷⁾ Als we nagaan dat de

oogstresultaten over het algemeen in de Kempen een derde à een vierde deel lager lagen, mogen we aannemen, dat het Kempische boerenbedrijf minder rendabel was dan het akkerbouwbedrijf in Vlaanderen. Ervan uitgaande dat de zandstreek van West-Brabant in agrarisch opzicht overeenstemde met de Kempen, ligt de conclusie voor de hand: de oogstfactoren in de Baronie moeten beslist lager ingeschat worden dan die in gebieden als Holland en Friesland. ²⁸⁾

De lage zaaizaadverhouding in onze streken maakte de boerenbedrijven bijzonder kwetsbaar. Een aanzienlijk deel van de boerenbevolking leefde ongetwijfeld op de rand van het bestaansminimum. Klep spreekt in dit verband treffend van "exploitants de subsistance". ²⁹⁾

d. Werkgelegenheid buiten de landbouw

Brugmans schetst in zijn boek "De arbeidende klasse in Nederland in de negentiende eeuw 1813-1870" het ontwikkelingsproces van de nijverheid in de plattelandsstreken met een onvruchtbare bodem en een weinig intensieve bodemcultuur. Omdat de landbouwopbrengsten minimaal waren, gingen de boeren ertoe over meer textiel te produceren dan de eigen behoefte noodzakelijk maakte; met andere woorden zij vervaardigden niet-agrarische producten voor de (veelal regionale) markt. Producenten en kopers stonden op dit niveau nog geheel onafhankelijk van elkaar. In deze situatie kwam pas verandering, toen de huiswerkers grondstoffen en eventueel andere hulpmiddelen van een opdrachtgever in gebruik namen. Deze overgang impliceerde namelijk een afhankelijkheidsverhouding van de producent ten opzichte van de werkgever. Tot volledige loonarbeid kwam het in het door Brugmans behandelde tijdvak overigens nog niet. ³⁰⁾

Samenvattend kunnen we stellen, dat het agrarisch bedrijf op de zandgronden en de plattelandsnijverheid een economische eenheid vormden. Omdat de textielnijverheid in de afzonderlijke gemengde bedrijven uitgeoefend werd, was zij volledig gedecentraliseerd. Deze decentralisatie duurde in het Baronie-Kempengebied tot diep in de negentiende eeuw. ³¹⁾

Ten gevolge van een geringe bedrijfsproductiviteit en een grote versnippering van de grond, was met name op de keuterbedrijfjes sprake van verborgen werkloosheid. Hoewel deze zich voornamelijk in het winterseizoen manifesteerde, was zij nimmer geheel afwezig. De slechte economische structuur moet zonder meer verantwoordelijk worden gesteld voor het ontstaan van de plattelandsnijverheid: zij was een nering uit noodzaak.

3. De bevolking en een nieuw gewas

a. Demografische ontwikkelingen op het platteland: een wankel evenwicht

In de literatuur wordt een duidelijke relatie gelegd tussen de maatschappelijke structuur en de demografische ontwikkeling in een gebied.³²⁾ In het Baronie-Kempengebied was sprake van een vrij hoge huwelijksleeftijd. Meer dan vijftig procent van de boerenbevolking trad eerst in het huwelijk op een leeftijd van dertig jaar of ouder.³³⁾ Dit hing samen met de omstandigheid dat een huwelijksverbintenis eerst aangegaan kon worden, wanneer de economische bestaanszekerheid van het nieuwe echtpaar gewaarborgd kon worden. Gezien de maatschappelijke structuur van het gebied, kon deze drempel door velen pas op latere leeftijd overschreden worden. Door bovenstaand huwelijkspatroon werd de bevolkingsgroei automatisch op een laag peil gehouden. Bovendien werd hierdoor het aantal gezinsbedrijven beperkt en bestond er een onzeker evenwicht tussen de totale bevolkingsomvang en de beschikbare bestaansmiddelen.³⁴⁾

Daarnaast is het van belang te constateren, dat sprake was van een lage levensverwachting. Het merendeel van de plattelandsbevolking in onze landstreken leefde niet langer dan dertig à 35 jaar. Ouder worden dan 45 jaar gold als uitzonderlijk. In het Kempische dorp Meerhout was de levensverwachting met tijden zelfs nog lager: voor de periode 1701-1725 is berekend, dat de gemiddelde leeftijd niet hoger reikte dan 26 jaar en negen maanden (doodgeborenen meegerekend). In het tijdvak 1776-1800 was deze wederom gestegen tot 34½ jaar.³⁵⁾

Het hoge sterftcijfer en de lage levensverwachting vloeiden voort uit een onvoldoende en onjuiste voeding ('malnutrition'). Bij ondervoeding bevindt de getroffen zich volgens Slicher en Bath in een vicieuze cirkel. Gebrek aan dierlijke eiwitten en vetten veroorzaken een apathisch gevoel. De lust en het vermogen arbeid te verrichten gaan zienderogen achteruit, hetgeen betekent dat de arbeidsproductiviteit daalt. De oogstresultaten verminderen hierdoor op drastische wijze. De beschikbare hoeveelheid voedsel daalt navenant, waardoor de voedselsituatie nog verder verslechtert. De ondervoeding neemt een permanent karakter aan, waardoor fysieke afwijkingen bij ondervoede lieden en hun kinderen regelmatig voorkomen. Bovendien werkt een langdurige ondervoeding een sterke ontvankelijkheid voor allerlei ziekten in de hand. Afgezien van bovenvermelde gebreken, heeft het tot zich nemen van een onvolwaardig voedselpakket zeer nadelige gevolgen voor de geestelijke gezondheid van de betrokkene. Het geestelijk weerstandsvermogen neemt sterk af, gegeven de maatschappelijke om-

standigheden voor velen juist hard vereist. ³⁶⁾

Het feit dat epidemieën regelmatig voorkwamen, is dan ook geenszins verwonderlijk. Bruneel toont aan, dat delen van het hertogdom Brabant tot aan de achttiende eeuw weliswaar onregelmatig, maar niettemin bij voortdurende min of meer ernstig getroffen werden door allerlei besmettelijke ziekten. In de Kempen zaaiden met name dysenterie en pest dood en ellende. ³⁷⁾ Voor Roosendaal komt Goyarts tot een soortgelijke conclusie. Aangezien de gemiddelde leeftijd in de zeventiende eeuw hier slechts twintig jaar bedroeg, mogen we ervan uitgaan, dat een slechte voedselsituatie telkens weer aanleiding gaf tot het uitbreken van de pest. ³⁸⁾ Natuurlijk speelden in dit verband evengoed de menigvuldige troepenverplaatsingen destijds een rol.

b. Bevolkingsgroei: een problematische uitdaging

In de historiografie is de opvatting algemeen, dat omstreeks 1750 een omslag in de demografische ontwikkeling plaats vond: stagnatie in de bevolkingsgroei werd afgesloten en maakte plaats voor een versnelde bevolkingstoename. ³⁹⁾ Hierdoor vermeerderde het aantal boerenbedrijven, vooral van marginale aard. Daar de opnamecapaciteit van het aantal kostwinners binnen de landbouw echter aan nauwe grenzen gebonden was, fungeerde als uitlaatklep de weliswaar evenzeer beperkte mogelijkheid tot semi-rurale activiteiten. Er vond een toenemende spreiding van de werkgelegenheid plaats, en wel in die zin dat de maatschappelijke ladder zich in neerwaartse richting verlengde. ⁴⁰⁾ Klep en Van der Woude waarschuwen ervoor geen overdreven beeld te vormen van de werkgelegenheids capaciteit buiten de landbouw. Zij komen tot de conclusie dat sprake was van een agrarische overbevolking, waarbij men noodgedwongen moest terugvallen op de primaire sector, omdat de werkgelegenheid in de secundaire sector tekortschoot. ⁴¹⁾

De ontwikkelingen in Rucphen tonen het wezenlijke tekort aan agrarische bestaansmogelijkheden aan. In bijna een halve eeuw nam de totale bevolking hier slechts met 72 mensen toe! Het ondernemende deel van de bevolking zag zich ongetwijfeld gedwongen door de ongunstige economische situatie naar elders weg te trekken, de ouderen en minder bekwame of ondernemende lieden achterlatend. ⁴²⁾

c. De aardappel: een vrucht uit noodzaak

Sinds de achttiende eeuw gingen de boeren steeds meer tot het opnemen van een nieuwe vrucht in het bouwplan over: de aardappel. Op de eerste plaats

werd het reeds vermelde "produktieplafond" hiermee definitief doorbroken. De opbrengst van de aardappel per oppervlakte-eenheid is groter dan die van welke graansoort ook: in vergelijking met de verbouw van tarwe en rogge kunnen respectievelijk 2,1 en 2,23 personen meer worden gevoed.⁴³⁾ De aardappel kent bovendien het voordeel, dat hij nog gedijt op zeer schrale grond. De verbouw van de aardappel viel relatief gezien het meest in het voordeel van de marginale bedrijven uit, aangezien met name deze ondernemingen te kampen hadden met onrendabele grond. Omdat voor de teelt van dit gewas aanzienlijk meer werk vereist is dan voor de cultivering van graansoorten, kwam meteen structureel een efficiëntere aanwending van het op het boerenbedrijf aanwezige arbeidspotentieel binnen bereik.⁴⁴⁾ Naast de hogere opbrengst voorziet de aardappel bovendien in de behoefte aan vitamine C. Hierdoor was het mogelijk een aantal aparte ziekten danig terug te dringen. Niettemin bleef het voedselpakket eenzijdig van aard.

Een aantal Belgische historici heeft de aardappelteelt aangeduid als een "culte de misère" (armoedeteelt). De ontwikkeling van de bestaansmiddelen hield geen gelijke tred met de bevolkingstoename: een verarmingsproces zette in, en wel het eerst in de lagere sociale regionen. Het is geenszins verwonderlijk, dat juist deze maatschappelijke groeperingen door de hoge graanprijzen het eerst overgingen tot de verbouw en consumptie van een produktiever en dus goedkoper gewas als de aardappel.⁴⁵⁾ Langzamerhand werd het belang van de graangewassen minder: over de gehele achttiende eeuw genomen nam het totale graanverbruik met ongeveer veertig procent af; in de periode 1710-1740 met elf procent en in het tijdvak daarna tot 1790 nog eens met dertig procent. Klep constateert voor het Baronie-Kempengebied dat de aardappel rond 1800 algemeen was opgenomen in het voedselpakket.⁴⁶⁾

4. Lonen en prijzen

a. Vraag en aanbod

De agrarische bedrijven hadden over het algemeen weinig produktieoverschotten. Bairoch berekende, dat de boerenbedrijven van vóór 1800 gemiddeld slechts over een surplus van twintig à dertig procent konden beschikken. Deze percentages krijgen nog meer reliëf, wanneer we de jaarlijkse fluctuaties in de oogstopbrengsten in ogenschouw nemen. Deze konden op nationaal niveau gemiddeld zelfs meer dan 25 procent belopen. Periodieke "subsistence crises" waren onder dergelijke omstandigheden dan ook onvermijdelijk.⁴⁷⁾ In het Baronie-Kempengebied was het leeuwedeel van de boeren niet bij machte veel overschot op de markt te brengen. Zij

konden weinig of niet profiteren van de tijdens de tweede helft van de achttiende eeuw oplopende graanprijzen. In de Franse tijd was een groot aantal keuters zelfs gedwongen het boerenbedrijf te staken, omdat zij geen productieoverschotten kenden, doch integendeel produktietekorten. ⁴⁸⁾

Daarnaast was er nog een andere negatieve factor van belang: de landhonger. Door de toenemende bevolkingsdruk werd de vraag naar landbouwgrond en ontginningen groter. Als gevolg hiervan stegen de grondprijzen en de hiermede samenhangende pachtprijzen. De kleine bedrijven hadden relatief gezien het meest te lijden van deze financiële drukverzwaring. Uitbreiding van areaal en produktie was de enige remedie tegen de stijgende pachtprijzen, maar de aldus ontstane landhonger dreef de pachtprijzen slechts de hoogte in. ⁴⁹⁾

b. Overgang van baisse naar hausse: fatale gevolgen

Rond 1750 begonnen de voedselprijzen te stijgen. Al weer een gevolg van de toenemende bevolking. De lonen bleven echter achter bij de prijzen of stegen in een langzamer tempo. Er trad een koopkrachtverzwakking in. ⁵⁰⁾ De koopkrachtdaling gold met name voor degenen, die voor hun levensonderhoud geheel of gedeeltelijk afhankelijk waren van werkzaamheden in loondienst. Als zodanig kunnen niet alleen de zuivere textielwerkers worden gekwalificeerd, maar ook de keuters, die door middel van huisindustriële activiteiten hun schamele bedrijfsinkomen trachtten aan te vullen.

In de textielsector viel aan het eind van de achttiende eeuw nog slechts zwaar onderbetaald werk te verrichten. Om de koopkracht toch enigszins op peil te houden vond op steeds grotere schaal de toepassing van vrouwen- en kinderarbeid plaats. De enige oplossing voor de alsmaar stijgende prijzen werd gevormd door een verdere verlenging van de arbeidstijd. Het resultaat van deze drukverzwaring was een regelrecht, generaties voortdurend moreel en geestelijk aftakelingsproces. We mogen gerust stellen, dat de textielnijverheid niet in staat was de groeiende bevolking van werk te voorzien en dat deze bedrijfstak werkte als een catalysator in een steeds verder om zich heen grijpend materieel en geestelijk verarmingsproces. ⁵¹⁾

Naast de uitholling van de huisnijverheid, hadden de loonwerkers te kampen met een werkgelegenheidsvermindering binnen de landbouw. Door de stijgende produktiekosten gingen steeds meer boeren ertoe over vast personeel in te ruilen voor losse arbeiders. Het voordeel bestond hierin, dat de dagloners op ieder gewenst moment konden worden aangetrokken dan wel ontslagen. Daar kwam nog bij, dat kinderen langer op het ouderlijk be-

drijf werkzaam bleven, hetgeen het in dienst treden van daggelders op het boerenbedrijf ernstig bemoeilijkte. ⁵²⁾

Laten we de situatie ten aanzien van de koopkracht in het Baronie-Kempengebied eens nader bezien. Bij een vergelijking van de verkoopprijzen van de jaren 1750-1765 met die van 1780-1795 in het dorp Ginneken, blijkt dat het prijsniveau met zo'n vijftig procent gestegen was. Ten zuiden van de landsgrens constateren we een dergelijke ontwikkeling. In het arrondissement Turnhout konden de loonarbeiders in de jaren veertig van de vorige eeuw maar liefst veertig à vijftig procent minder besteden dan in de jaren 1750-1760. ⁵³⁾

5. De overheid: onwil en onmacht

De stagnatie in de zandstreken van Baronie en Kempen werd mede veroorzaakt door de gebrekkige infrastructuur. De overheid van de Republiek vertolkte in dezen voor Staats-Brabant een negatieve rol van betekenis, namelijk door hoe dan ook geen enkele vorm van actieve welvaartsopolitiek te voeren. Een in alle opzichten drukkend belastingsysteem completeerde de afwijzende opstelling van de overheidsinstanties. Het staat vast, dat zij in Staats-Brabant, in economisch opzicht althans, een ondermijnende rol vervulden. ⁵⁴⁾

In de Oostenrijkse Nederlanden werden weliswaar pogingen ondernomen om het wegennet in de Antwerpse Kempen uit te breiden, maar het feitelijke rendement beperkte zich tot het verlengen van de reeds bestaande verharde wegen. Daarbij komt, dat het hier zuiver particuliere initiatieven betrof. De centrale overheid in Brussel ordende wel de ingezonden verzoekschriften, maar op enige financiële tegemoetkoming van regeringswege behoeften de indieners nimmer te rekenen. ⁵⁵⁾ VandenBroeke is van mening, dat het Oostenrijkse bewind zijn aandacht om fiscale redenen vooral concentreerde op economisch lucratieve gebieden, zoals Vlaanderen. Omdat de Kempen hiervoor niet in aanmerking kwam, werd deze streek door de regering op dood spoor gerangeerd. De nieuw aangelegde steenwegen maakten een omtrekkende beweging, via Leuven, Mechelen en Antwerpen. Het doorgaande handelsverkeer trok aldus langs de Kempen heen. Smolders spreekt in dit verband van een "oost-west as-politiek". ⁵⁶⁾

Baronie en Kempen voeren op het kompas van een verschillende overheid en waren absoluut niet in staat op een wezenlijke manier elkaar economisch te ondersteunen. Niettemin gaven beide gebieden een economische eenheid te zien, niet zozeer door de economische contacten, alswel door het ontbreken daarvan. Met recht een eenheid in het negatieve dus, waarbij de

betrekkelijk geïsoleerde ligging ten opzichte van elkaar het kenmerk bij uitstek vormde. Deze visie wordt bevestigd door Vliebergh, die ervan overtuigd is, dat de ontwikkeling van het wegennet, althans voor de Kempen de belangrijkste factor is geweest in de economische vooruitgang gedurende de negentiende eeuw.⁵⁷⁾

6. Conclusie

In de rurale economie op de zandgronden van Baronie en Kempen waren de kleine agrarische ondernemingen nauwelijks in staat een rendabele bedrijfsvoering toe te passen. Het probleem bij uitstek was de gebrekkige mestvoorziening. Veel boeren konden de vicieuze cirkel waarin zij zich bevonden, niet doorbreken, temeer daar de geringe bedrijfsomvang en de lage zaaizaadfactoren de mogelijkheden daartoe beperkt hielden. Nevenactiviteiten, met name in de textielsector, waren in veel gevallen noodzakelijk. Het bevolkingspatroon paste zich bij de economische structuur aan: er was sprake van een lage huwelijksfrequentie en een hoge huwelijksleeftijd.

Met name in de tweede helft van de achttiende eeuw spitsten de problemen zich toe. De kloof tussen bevolkingsomvang en bestaansmiddelen werd wijder en steeds moeilijker te overbruggen. Met name de lagere en middengroeperingen kregen er geducht van langs en kwamen terecht in de tang van stijgende prijzen en dalende lonen. De plattelandsnijverheid was niet langer in staat om als effectieve vluchtsector te fungeren. Bij velen zette zich een langzaam, maar definitief verarmingsproces in. De overheid reageerde op dit alles helaas weinig hoopgevend. Welvaartsbevordering bleek haar totaal vreemd, althans wat betreft gebieden als Baronie en Kempen. Wezenlijke infrastructurale verbeteringen werden in de periode vóór 1800 dan ook nauwelijks aangebracht. Onder deze omstandigheden kon het verpauperingsproces vrijwel ongestoord om zich heen grijpen.

C.J. HEEREN

NOTEN

- 1) L. Noordeggraaf, Sociale verhoudingen en structuren in de Noordelijke Nederlanden 1770-1813, in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel 10 (verder afgekort als A.G.N.) (Bussum 1981) 373-379; J.M.M. de Meere, Sociale verhoudingen en structuren in de Noordelijke Nederlanden 1814-1844, in: A.G.N., deel 10, 406-417; L.F. van Loo, De armenzorg in de Noordelijke Nederlanden 1770-1854, in: A.G.N., deel 10, 417-435; en met name in de in de beredeneerde bibliografie op de pagina's 503-507 genoemde literatuur.
- 2) P. van den Eeckhout en J. Hannes, Sociale verhoudingen en structuren in de Zuidelijke Nederlanden 1770-1840, in: A.G.N., deel 10, 436-476; en met name in de in de beredeneerde bibliografie op de pagina's 508-509 genoemde literatuur.
- 3) A.J.G. Buysen, De armenzorg te Roosendaal en Nispen in het verleden, in: *Jaarboek voor de Ghulden Roos* (verder afgekort als J.G.R.), 21 (1961) 84.
- 4) J.H. Verhagen, Prehistorie en vroegste geschiedenis van West-Brabant, (Waalre, 1984) 13-16.
- 5) E.H. Stier e.a. *Westermann Grosse Atlas zur Weltgeschichte* (Braunschweig 1976⁶) 104.
- 6) L.J. Rogier, Uit verdeeldheid tot eenheid, in: *Vaderlands Verleden in Veelvoud*. 31 opstellen over de geschiedenis van Nederland na 1500 (Den Haag 1975) 403-407; E.D.G. Haitsma Mulier, *Geschiedschrijving over de Patriottentijd en de Bataafse tijd*, in: *Kantelend geschiedbeeld. Nederlandse historiografie sinds 1945* (Utrecht/Antwerpen 1983) 206-227.
- 7) H.F.J.M. van den Eerenbeemt, De arme en het maatschappelijk welzijn in historisch perspectief, in: *Sociale Wetenschappen* 4 (1961) 317; B. Slicher van Bath, *Agrarische geschiedenis van West-Europa 500-1800* (Utrecht/Antwerpen 1976³) 9, 143.
- 8) P.M.M. Klep, *Groeidynamiek en stagnatie in een agrarisch grensgebied. De economische ontwikkeling in de Noordantwerpse Kempen en de Baronie van Breda, 1750-1850*, Tilburg, 1973.
- 9) B. Slicher van Bath, *Agrarische geschiedenis van West-Europa 500-1800* (Utrecht/Antwerpen, 1976³) 9, 143; Slicher van Bath, *Bijdragen tot de agrarische geschiedenis* (Utrecht/Antwerpen 1978) 152; M.S. Anderson, *Europe in the Eighteenth Century 1713-1783* (Londen 1976²) 63.
- 10) Klep, *Groeidynamiek*, 16, 182; A.C. de Vooy, *Geografie in de Noordelijke Nederlanden 1770-heden*, A.G.N., deel 10, 25.
- 11) H.K. Roessingh, *Landbouw in de Noordelijke Nederlanden 1650-1815*, in: A.G.N., deel 8 (Bussum 1979) 45, 53.
- 12) zie noot 10.
- 13) Slicher van Bath, *Agrarische geschiedenis*, 9-10; *Bijdragen*, 82, 86, 145, 153; E. Scholliers en C. VandenBroeke, *Structuren en conjuncturen in de Zuidelijke Nederlanden 1480-1800*, A.G.N., deel 5 (Bussum 1980) 270, 277; J. de Vries, *Landbouw in de Noordelijke Nederlanden 1490-1650*, A.G.N., deel 7 (Bussum 1980) 15.
- 14) C. VandenBroeke en W. Vanderpijpen, *Landbouw en platteland in de Zuidelijke Nederlanden, 1770-1844*, A.G.N., deel 10, 185; VandenBroeke, *Landbouw in de Zuidelijke Nederlanden 1650-1815*, A.G.N., deel 8, 85; Klep, *Groeidynamiek*, 16.
- 15) Slicher van Bath, *Agrarische geschiedenis*, 10.
- 16) J.G. Van Dillen, *Van Rijkdom en Regenten, Handboek tot de economische en sociale geschiedenis van Nederland tijdens de Republiek ('s Gravenhage 1970) 232; Z.W. Sneller, *Geschiedenis van den Nederlanschen Landbouw 1795-1940* (Groningen/Batavia 1943) 23; H.F.J.M. van den Eerenbeemt en J. Hannes, *Economische en sociale verhoudingen in Noord en Zuid circa 1770 - midden 19e eeuw*, A.G.N., deel 10, 143; Slicher van Bath, *Agrarische geschiedenis*, 16, 279; *Bijdragen*, 169; Klep, *Groeidynamiek*, 15.*
- 17) Van Dillen, *Van Rijkdom en Regenten*, 42; Slicher van Bath, *Agrarische geschiedenis*, 16.

- 18) G.J. Schutte, De Republiek der Verenigde Nederlanden, 1702-1780, in: I. Schöffer (ed.), De Lage Landen van 1500-1780 (Amsterdam/Brussel 1978) 282; J.A. Faber, De achttiende eeuw, in: J.H. van Stuyvenberg, De Economische geschiedenis van Nederland (Groningen 1977) 124; Van Dillen, Van Rijkdom en Regenten, 417, 534.
- 19) W.J. Dewez, De landbouw in Brabants Westhoek in het midden van de achttiende eeuw, in: Agronomisch-historische bijdragen IV (Wageningen 1958) 35.
- 20) L. Vercammen, De runderpest onder het Ancien Regiem, in: De Spycker 41 (1984) 20-35.
- 21) Roessingh, Landbouw, A.G.N. deel 8, 46.
- 22) C. Schmook jr., Geografie van het Zuiden 1480-1780, A.G.N. deel 5 (Bussum 1980) 84; Slicher van Bath, Agrarische geschiedenis, 304; Klep, Groeidynamiek, 19, 91.
- 23) VandenBroeke, Landbouw, A.G.N., deel 8, 92.
- 24) Noordegraaf, Sociale verhoudingen en structuren, A.G.N., deel 10, 363.
- 25) VandenBroeke en Vanderpijpen, Landbouw en platteland, A.G.N., deel 18, 204; Klep, Groeidynamiek, 11.
- 26) Klep, Groeidynamiek, 92-95.
- 27) Slicher van Bath, Bijdragen, 89, 94.
- 28) VandenBroeke en Vanderpijpen, Landbouw, A.G.N., deel 10, 187.
- 29) Klep, Groeidynamiek, 183.
- 30) I.J. Brugmans, De arbeidende klasse in Nederland in de 19e eeuw 1813-1870 (Utrecht/Antwerpen 1971⁸) 54, 58, 59, 84, 85.
- 31) R. van Uytven, Peiling naar beroepsstructuur op het Brabantse platteland omstreeks 1755, in: Bijdragen tot de geschiedenis van het hertogdom Brabant (verder afgekort als B.H.B.) 55 (1972) 195.
- 32) A.M. van der Woude, De "Nieuwe Geschiedenis" in een nieuwe gedaante, in: A.G.N., deel 5 (Bussum 1980) 9-34.
- 33) Klep, Groeidynamiek, 3-4.
- 34) E.W. Hofstee, Demografische ontwikkeling van de Noordelijke Nederlanden circa 1800-circa 1975, in: A.G.N., deel 10 67-71; Van Uytven, Peiling, B.H.B. 55 (1972) 200-201.
- 35) E. Hélin, Demografische ontwikkeling van de Zuidelijke Nederlanden 1500-1800, in: A.G.N., deel 5 (Bussum 1980) 184.
- 36) I.J. Brugmans, Stapvoets voorwaarts. Sociale geschiedenis van Nederland in de 19e eeuw (Haarlem 1978²) 31; Van den Eerenbeemt, Armoede in de "gedrukte" optiek van de sociale bovenlaag in Nederland, 1750-1850, in: Tijdschrift voor Geschiedenis (verder afgekort als T.v.G.) 88 (1975) 472.
- 37) Hélin, Demografische ontwikkeling, in: A.G.N., deel 5, 185-187.
- 38) C.B. Goyarts, De pest te Roosendaal, in: J.G.R. 18 (1958) 32-36.
- 39) R. van Uytven, Peiling, in: B.H.B. 55 (1972) 198; Slicher van Bath, Agrarische geschiedenis, 227, 228, 243, 244; Faber, De achttiende eeuw, in: De economische geschiedenis van Nederland, 120.
- 40) B. Slicher van Bath, Geschiedenis: theorie en praktijk (Utrecht/Antwerpen 1978) 308.
- 41) Van der Woude, Demografische ontwikkeling, in: A.G.N., deel 5, 166; Klep, Groeidynamiek, 176.
- 42) K. Sloomans, Bevolkingscijfers van Rucphen in de 18e eeuw, in: J.G.R. 20 (1960) 58, 61.
- 43) Chr. VandenBroeke, Aardappelteelt en aardappelverbruik in de 17e en 18e eeuw, in: T.v.G. 81 (1969) 66-76.
- 44) Hélin, Demografische ontwikkeling, in: A.G.N., deel 5, 182; Scholliers en VandenBroeke, Structuren en conjuncturen, in: A.G.N., deel 5, 258, 270; Klep, Groeidynamiek, 179.
- 45) Scholliers en VandenBroeke, Structuren en conjuncturen, 270; VandenBroeke, Aardappelteelt, in: T.v.G. 81 (1969) 62.

- 46) Klep, Groeidynamiek, 6; VandenBroeke, Aardappelteelt, 60.
- 47) P. Bairoch, Agriculture and the Industrial Revolution 1700-1914, in: C.M. Cipolla, The Fontana Economic History of Europe, vol. 3 (Glasgow 1975³) 453.
- 48) Slicher van Bath, Bijdragen, 176; Scholliers en VandenBroeke, Structuren en conjuncturen, in: A.G.N., deel 5, 295; Klep, Groeidynamiek, 90.
- 49) Van den Eeckhout en Hannes, Sociale verhoudingen en structuren, in: A.G.N., deel 10, 437, 460, 466.
- 50) Scholliers en VandenBroeke, Structuren en conjuncturen, in: A.G.N., deel 5, 285.
- 51) F. VanHemelrijck, Pauperisme en misdadigheid in Brabant in de 18e eeuw, in: T.v.G. 88 (1975) 601.
- 52) Van der Woude, Demografische ontwikkeling, in: A.G.N., deel 5, 166; VanHemelrijck, Pauperisme, in: T.v.G. 88 (1975) 602; Van den Eeckhout en Hannes, Sociale verhoudingen en structuren, in: A.G.N., deel 10, 459.
- 53) Klep, Groeidynamiek, 169, 183.
- 54) R. Th. Griffiths, Ambacht en nijverheid in de Noordelijke Nederlanden 1770-1844, in: A.G.N., deel 10, 230; Klep, Groeidynamiek, 30, 31, 40.
- 55) B. Baillieul, De steenwegaanleg rond Antwerpen tijdens het Oostenrijkse Bewind (1715-1794), in: B.H.B. 56 (1973) 104, 119; G. Schmook jr., Geografie, in: A.G.N., deel 5, 90-91.
- 56) P. Smolders, Verkeersmiddelen voor Leuven I De Wegen, in: Bijdragen tot geschiedenis bijzonderlijk van het oud-hertogdom Brabant 39 (1956) 31; H. Keeris, Geografie van de Zuidelijke Nederlanden 1770-heden, in: A.G.N., deel 10, 55; VandenBroeke, Landbouw, in: A.G.N., deel 8, 80-81.
- 57) E. Vliebergh, De landelijke bevolking van de Kempen gedurende de negentiende eeuw (Brussel 1906) 13.